

Církevní a politické souvislosti života Josefa Hloucha

Jaroslav Šebek

Biografie významných osobností často nevypovídají přímo jen o samých protagonistech, ale také o době, která je utvářela a v níž žili, působili a tvořili. Z tohoto důvodu chci svůj příspěvek zaměřit především na základní otázky, které souvisí se širšími kontexty doby, v níž žil svůj životní i církevní příběh Josef Hlouch. Cíl příspěvku tedy nepředstavují v takové míře otázky týkající se konkrétních peripetií života a činnosti Josefa Hloucha, jako spíše stručné zachycení základních mezníků, které ovlivňovaly jak společenské směřování, tak i možnosti a kontexty Hlouchova působení, a to jak v období meziválečného československého státu, tak v poválečné periodě mezi dvěma totalitami a v epoše existence komunistického režimu od jeho nástupu v roce 1948 až na práh normalizace v 70. letech. Během Hlouchova života se několikrát změnily parametry vztahu církve, státu a společnosti a podstatnými proměnami prošly v této době nejen vnější podmínky, ale i akcenty, týkající se vnitřního života církevního společenství.

1. CÍRKEVNÍ SITUACE PO PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLCE

Vyhlášení národní samostatnosti 28. října 1918 se pro katolíky v českých zemích stalo výrazným bodem zlomu a bylo vnímáno s jistou ambivalencí. Situace po vzniku československého státu totiž přinesla do zdejšího duchovního i církevního života řadu nových podnětů, ale také komplikací. Výchozí pozice katolické církve v československém státě byla velice komplikovaná. České národně-emancipační hnutí se dostalo do rozporu s katolickou církví, která byla recipována jako protiklad pokroku a svobodomyšlnosti. Katolická církev se v důsledku své provázanosti s habsburskou dynastií a ideové sterilítě, tak typické pro tzv. politiku austrokatolicismu, ocitla po vzniku Československa na periferii společenského vlivu. Válka navíc rozvrátila dosavadní řád a chaos nemohl zůstat bez následků na církevní život. Tato situace si však připravovala

půdu již mnoho desetiletí předtím. Katolická církev byla konfrontována s modernizačními tendencemi, jejichž dopady církevní kruhy zpočátku nedocenily. Stejně tak nevzaly příliš v úvahu ani vážnost změn, k nimž se schylovalo ještě před rozpadem monarchie. Mnohé věřící sice stále katolická církev doprovázela formou křtů a dalších obřadů. Jednalo se však spíše o matrikový katolicismus, který již často nevyjadřoval vnitřní spojitost s církví. Z uvedených důvodů se tak ocitly církevní struktury v českých zemích tváří v tvář překotnému vývoji událostí, následujících po vyhlášení ČSR, v podstatě nepřipraveny. Proto katolické prostředí jen obtížně hledalo způsob, jak na vzniklou situaci reagovat a jak tvořit v poválečných politicko-mocenských podmínkách svou novou identitu. Velká poválečná césura byla ve vnitřním životě církve daná prosazením reformního proudu, jehož cílem byla změna vnitrocírkevních diskursů, stejně jako o to usilovali představitelé modernismu v řadě západoevropských zemí.¹ Počáteční fáze po vzniku Československa byla ve vnějších podmínkách vztahu církve a státu zase charakteristická přijímáním legislativních opatření, omezujících církevní vliv ve veřejné a kulturní sféře, mj. ve formě provedení pozemkové reformy v roce 1919, zasahující i církevní vlastnictví, zákony liberalizující manželské právo či opatření, která zdobrovolňovala náboženskou výuku na školách.²

Katolická církev se teprve pozvolna během 20. let dostává z defenzivní situace, k čemuž přispívají i aktivity politického katolicismu, jehož představitelé přebírají roli hlavních obránců katolické věci a pokoušejí se artikulovat nové obsahy národních tradic a hledat i nové možnosti působení, které by umožnily adekvátně reagovat na danou politickou realitu a současně by přispěly k posílení kolektivní církevní identity. Pokusy o novou reflexi situace katolického společenství se však neredukovaly jen na aktivity politického rozměru. Velmi důležitou byla skutečnost, že vnější problémy využila katolická církev rovněž ke koncentraci na vnitřní život. Emancipovala se tím od duchovní a myšlenkové sterility tzv. austrokatolicismu. Je třeba také zmínit, že v této době probíhaly velmi důležité změny, jež ve velké míře iniciovali tehdejší papežové,

¹ K tématu modernismu nejnověji srov. „*In wilder Jagd nach Neuem*“: 100 Jahre Modernismus und Antimodernismus in der katholischen Kirche, ed. Hubert Wolf a Judith Schepers, Paderborn: Schöningh, 2009.

² K tématu dopadů sekularizace v českých zemích v době po roce 1918 srov. Miloš TRAPL, „Český politický katolicismus v letech 1918–1938,“ in Petr Fiala et al., *Český politický katolicismus 1848–2005*, Brno: CDK, 2008, s. 183–95.

Benedikt XV. a zejména Pius XI. Skutečnost vzrůstající sekularizace na evropském kontinentu před nejvyšší vedení katolické církve pochopitelně stavěla otázku, jak nepříznivý stav zvrátit. I pod vlivem podnětů z evropského katolicismu je církevní diskurs také u nás obohacen o další rozměr, který souvisí s úsilím o propojení intelektuální a spirituální obnovy uvnitř katolické církve jako východiska z poválečné hodnotové i společenské krize. Hybnými silami snah o duchovní obnovu se stala zejména mladší generace kněží i laiků, většinou narozená v rozmezí let 1900–1910, mezi něž patřil i Josef Hlouch, narozený v roce 1902. Ten například podporoval ve 30. letech nové formy katolické angažovanosti, jakou reprezentovala Katolická akce. Jednalo se o jeden ze stěžejních projektů pontifikátu Pia XI. Papež Katolickou akci prosazoval jako prostředek ke zvýšení vlivu laiků, ale současně i jako odpověď na výzvy doby a společnosti, která se vzdálila víře. Papež chtěl prostřednictvím Katolické akce znovu nastolit v symbolické rovině vládu Krista nad světem, tedy prosadit katolické principy do všech společenských sfér. Katolické kruhy si uvědomovaly, že významný prostředek k obnově církevních pozic představuje zlepšení situace ve formaci kněžstva. I v tomto směru poskytuje příklad konkrétní realizace myšlenek i působení Josefa Hloucha, protože po několika letech v pastorači přichází na olomouckou teologickou fakultu v době, kdy se rozvíjí jako důležité centrum výchovy a vzdělání nové kněžské generace.

V souvislosti s rozvíjenou myšlenkou duchovní obnovy se měnil také postoj k víře – zejména ve 30. letech – a objevilo se velké množství konvertitů, kteří pocházeli většinou z městských vrstev a mládeže. Církve získala sebevědomí a její představitelé se začínali ve stále větší míře vyjadřovat i ke společenským problémům, například k sociální otázce. Existovala přitom i jistá rizika. Jedním z velkých problémů, který však zasáhl do dění, byla silná nacionalizace jak mezi částí německého kléru, tak i ve velké míře mezi mladou generací laiků. Nacionalní tendence, postihující různé výrazy církevního života, se intenzivněji ohlašovaly ve druhé polovině 30. let. Situace dokonce budila obavy Vatikánu.³ V rámci českého katolicismu se zase hlásily o slovo síly, které inklinovaly ke kritice stávajícího systému parlamentní demokracie. Řada českých ka-

³ Segretaria di Stato (Vaticano). Sezione per i rapporti con gli Stati. Archivio Storico. AA.EE.SS, IV. periodo (1922–39), Pos. 132 P.O., Fasc. 161, Memorandum k náboženské situaci v Sudetech na jaře 1938, zaslané apoštolskému nunciovi v Československu Ritterovi.

tolických autorů, především mladých intelektuálů, se zase v této době vyjadřovala skepticky k demokracii a usilovala o vytvoření alternativy k tomuto společenskému uspořádání, která by v daleko větší míře zohlednila katolickou morálku a hodnoty víry. Ve snaze obhájit postavení katolické církve sklouzli často představitelé části (zejména laických) intelektuálních kruhů k obhajobě autoritativních a antidemokratických principů. V době před mnichovskou katastrofou nezískali přívrženci autoritativních trendů rozhodující vliv a mohli se tak se svými představami o zásadních politických i společenských změnách prosadit až po okleštění státu a se vznikem druhé republiky na podzim 1938.⁴

2. DRUHÁ SVĚTOVÁ VÁLKA A POVÁLEČNÁ SITUACE ČESKÉHO KATOLICISMU

V době nacistické okupace katolická církev, stejně jako další křesťanské denominace, fungovala ve zvláštním prostoru duchovní, morální a také vlastenecky a politicky motivované a orientované rezistence. A katolíci patřili zároveň k těm skupinám, které byly vystaveny tvrdým represím ze strany nacistických úřadů. Perzekuce na sebe brala mnoho podob také v případě českého katolicismu, která se stala důležitým nástrojem pro posilování národní identity. Do různých forem rezistence se zapojili duchovní i laici. Více než sedm desítek katolických kněží české národnosti bylo popraveno nebo zahynulo v nacistických koncentračních táborech a věznicích, přes tři sta jich bylo vězněno.⁵ Vlastenecké a národní postoje českých církevních kruhů během nacistické okupace 1939–1945 přispěly bezpochyby ke změně vnímání českého katolicismu veřejným míněním. Katolicismus, s ním spojené tradice a jeho působení

⁴ K dějinám a ideologické pozici katolického prostředí během druhé republiky viz Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice (1938–1939)*, Praha: Karolinum, 1997; Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Druhá republika: Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha: Karolinum, 2004; René KÜPPER, „Religion und Kirchen in der Zweiten Republik,“ in *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*, ed. Martin Schulze Wessel a Martin Zückert, München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2009, s. 299–316; Jaroslav MED, *Literární život ve stínu Mnichova (1938–1939)*, Praha: Academia, 2010.

⁵ K tématu srov. *Katolická církev a totalitarismus v českých zemích*, ed. Petr Fiala a Jiří Hanuš, Brno: CDK, 2001; Jan ŠTRÍBRNÝ, „Kirche und Religion im ‚Protektorat Böhmen und Mähren‘,“ in *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte*, s. 407–484.

v národě, byl v české kolektivní paměti uchováván od poloviny 19. století spíše s negativními konotacemi. Pod vlivem angažovanosti katolíků v hnutí protinacistického odporu došlo k určitým korekcím tohoto obrazu a utváření nové formy vztahu společnosti a katolického konfesního milieu, na němž se významně podíleli také aktéři duchovní obrody, kteří se však nediskreditovali politickými protiliberálními a protidemokratickými kampaněmi na konci 30. let. V úhrnu lze konstatovat, že po druhé světové válce získala římskokatolická církev značný společenský kredit.

Výrazem toho je i jmenování nových biskupů do diecézí, kde se Vatikán po počátečním váhání přiklonil především k osobnostem, které se jasně profilovaly jako církevní ikony protinacistické rezistence, jako jsou Josef Beran a Štěpán Trochta.⁶ Zástupci Svatého stolce se však při výběru kandidátů orientovali také podle jejich schopností při vzdělávacích a formačních aktivitách. Pod tímto zorným úhlem můžeme vnímat rozhodnutí jmenovat do biskupských funkcí Karla Skoupého do Brna, Josefa Karla Matochu jako nástupce zemřelého Leopolda Prečana do Olomouce (po nástupu komunistického režimu na dlouho poslední jmenovaný biskup) a samozřejmě i Josefa Hloucha. Ten se oficiálně ujímá úřadu českobudějovického biskupa 15. srpna 1947 v době, kdy sílí zápas o další podobu společnosti i státu. Současně se v relativně svobodném mezidobí 1945–1948 začaly projevovat plody obnovného hnutí, jež má svůj počátek již v meziválečném období, které církevní společenství otevíralo moderním teologickým a spirituálním směrům, a současně ji směřovalo k dialogu s okolním světem a k aktivnějšímu zapojení věřících do společenského dění. Katolická církev zároveň představovala důležitý duchovní, kulturní, ale i sociální fenomén, působící v české společnosti. Výrazem toho byla i zvyšující se úroveň katolických periodik, která si získávala okruh čtenářů erudovanými články, ale i odvážným poukazováním na rizika omezování svobody a demokracie v poválečném státě. Tím vytvářela názorový protipól vůči převažujícímu stylu psaní té doby, protože komunisté považovali média za důležitý propagandistický nástroj a snažili se je dostat pod svůj vliv. Objevily se rovněž sig-

⁶ Po skončení války Vatikán například uvažoval o tom, že pražským arcibiskupem se stane Mořic Pícha. Během jarních měsíců 1946 však změnil názor, oficiálně podle vlivem zhoršení Píchova zdravotního stavu, a hledal jiné kandidáty. Srov. Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Generální sekretariát, Vatikán, Velká Británie 1945–54, karton 196, informace o jednání přednosty oddělení II/7 ministerstva zahraničí s internunciem Ritterem 11. 7. 1946.

nály svědčící o počínajících sporech mezi církví a státními orgány, kde se prosazoval komunistický mocenský vliv.⁷ Mezi debatovaná témata patřilo omezování vydávání církevních periodik, důsledky poválečné pozemkové reformy pro církevní statky či pokusy o zestátnění majetku klášterů, odkud byli vysídleni němečtí řeholníci. Hlavním konfliktním polem se však stal zápas proti snahám o prosazení státního monopolu na veškeré školství, kdy katolické kruhy prosazovaly pluralitu vzdělávacích modelů. Jejich odpor vůči názoru, že stát má být jediným garantem ideové linie školské výuky, vedl k tomu, že vláda neprosadila tyto záměry v praxi. K tomu došlo až po únoru 1948, kdy také po nástupu komunistického režimu přišly nejvážnější zásahy do církevního života a jeho forem. Po únorovém převratu sice komunisté nejprve propagandisticky prohlašovali, že mají zájem na zachování dobrých vztahů s církví. Stát však zvolil strategii vyjednání pouze s domácí církevní reprezentací a tím docílil izolace zástupců Vatikánu. Beran byl přesvědčen, že nový režim nevydrží příliš dlouho, a snažil se jednáními docílit oddálení očekávaného střetu s komunistickou mocí, aby mohl církev na situaci života v nových katakombách připravit. Pod tímto zorným úhlem je třeba chápat i vstřícné gesto arcibiskupa Berana, který sloužil *Te Deum* při inauguraci nového prezidenta Gottwalda v červnu 1948.

3. OBDOBÍ VRCHOLÍCÍHO MOCENSKÉHO STŘETU

Jednání se státem sice nepřinášela žádný výsledek, ale episkopát se tím snažil oddálit hrozící konflikt. Josef Hlouch, stejně jako Štěpán Trochta, se pokoušel hledat ve větší míře konsensus se státní mocí, která by umožnila najít pro církev lepší výchozí pozici. Z tohoto hlediska byli oba dva biskupové zpočátku v duchu tehdejší rétoriky považováni za „pokrokové“ kněze.⁸ Přes různost postojů, které můžeme ve stanoviscích jednotlivých biskupů rozklíčovat, však biskupský sbor jako celek nikdy nepřistoupil na požadavek uznat legitimitu poúnorového režimu jako předpoklad dalších jednání. Katolická hierarchie například odmítala

⁷ K situaci katolické církve v době mezi dvěma diktaturami srov. Martin ZÜCKERT, „Religion und Kirchen zwischen den Diktaturen 1945–1948,“ in *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte*, s. 497–544.

⁸ Karel KAPLAN, *Stát a církev v Československu 1948–1953*, Brno: Doplněk, 1993, s. 30.

veřejně vyhlásit podporu jednotné kandidátce Národní fronty, loajalitu nově státní moci a povolit politickou činnost kněží.

Komunistická moc zároveň připravovala paralelně s vyjednáváním sérii opatření, směřující k ochromení církevních struktur a omezení církevního působení ve veřejném prostoru (strategie k plnému ovládnutí církve státní mocí byla formulována již v srpnu 1948). Na počátku roku 1949 se schylovalo k rozhodujícímu střetnutí. Mezi hlavní sledované cíle československých komunistů patřilo podřídit si plně církev a vytlačit ji z veřejného prostoru, izolovat klérus od Vatikánu a biskupů a ty pak donutit k uznání legitimacy nastupující totalitní moci, zapojit povolné a kompromitované duchovní i laiky do realizace komunistické politiky a jako poslední krok vytvořit národní církev, izolovanou od Říma. Nástrojem k tomu se měla stát snaha rozdělit věřící, nižší klérus a hierarchii, která byla kvůli své neústupnosti prezentována komunistickým vedením jako viník troskotání vyjednávání mezi státem a církví.⁹

V průběhu roku 1949 se zároveň připravovaly zákony, které měly zakotvit definitivní podřízenost církví vůči státu. Komunistický dozor nad církvemi se však začal budovat již záhy po únorovém převratu v podobě sítě referentů a informátorů pro sledování kněží. Od jara 1949 aktivity směřující k dosažení plné mocenské kontroly církevního života výrazně zesílily. Konflikt se odehrál zejména na pozadí úsilí o rozštěpení církve využitím části kléru ochotného ke spolupráci s režimem.¹⁰ Biskupové na podnikané kroky k rozdělení církve reagovali energicky vydáním pastýřského listu „Hlas československých biskupů a ordinářů věřícím v hodině velké zkoušky“, jenž měl být přečten u příležitosti svátku Božího Těla v neděli 19. června 1949. Tento list byl výjimečný svým charakterem i dopadem, který vyvolal. Jeho přečtení se stalo později dělícím kritériem, kdy byl podle mocenských orgánů tento akt považován za důkaz protistátní činnosti. Státní moc se totiž pokoušela zastrašit duchovní a vyhrožovala jim přísnými trestními postihy. Cílem těchto opatření bylo zamezit tomu, aby kněží s obsahem pastýřského listu seznámili věřící. Zásahy státní moci tak vedly k tomu, že byl pastýřský list přečten odhadem na třetině míst. Na Slovensku však byla situace v souvislosti se čtením pastýřského listu mnohem výbušnější a v některých vesnicích docházelo i k otevřeným střetům mezi místními obyvateli a příslušníky

⁹ KAPLAN, *Stát a církev v Československu 1948–1953*, s. 66n.

¹⁰ Stanislav BALÍK – Jiří HANUŠ, *Katolická církev v Československu 1945–1989*, Brno: CDK, 2007, s. 73–75.

SNB. Občané chtěli hájit kněze před zásahy ozbrojených složek. V okrese Brezno dokonce lidé napadli místní funkcionáře KSČ.¹¹ Velmi záhy se ukázalo, že pro rozkolnické snahy nesežene státní moc dostatek příznivců a komunistická tzv. Katolická akce v roce 1951 zanikla. Druhým nástrojem komunistického vlivu v církvi se měli stát tzv. vlastenečtí kněží, organizovaní nejprve v Celostátním mírovém výboru katolického duchovenstva (1951–66) a později Mírovém hnutí katolického duchovenstva. Ti však tvořili pouze nepočetnou skupinu těch, kteří se z různých důvodů postavili proti biskupům a podporovali státní církevní politiku (k nejvýraznějším symbolům patřil lidovecký politik Josef Plojhar nebo kanovníci vyšehradské kapituly Josef Beneš a Bohuš Černocký). V českokobudějovické diecézi se k nim řadil zejména Josef Buchta.

Komunistický tlak na církev se opíral i o širokou škálu dalších opatření zaváděných postupně od jara 1949. Administrativní nařízení komunistických úřadů omezila písemný styk mezi biskupy a kněžími a jejich prostřednictvím také s věřícími. Uplně se zastavilo vydávání veškerého periodického tisku, včetně cyklostylovaných diecézních oběžníků. V polovině června 1949 byli dosazeni do konzistoří, včetně českokobudějovické, státní zmocněnci. Jejich nástup byl spojen s rozsáhlými personálními změnami, kdy byli do důležitých úředních míst na biskupstvích dosazováni lidé loajální k nové moci, což znamenalo izolaci místního biskupa. Na souhlas zmocněnců byla vázána i veškerá rozhodnutí těchto ryze církevních úřadů. Na činnost duchovních začali na krajské a okresní úrovni dohlížet církevní tajemníci. V legislativní rovině pak došlo ve dnech 14.–25. října 1949 k přijetí série zákonů a norem, z nichž nejznámější a nejdůležitější jsou zákon 217/1949 Sb. o zřízení Státního úřadu pro věci církevní a zák. 218/49 Sb. „o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem“. Na základě nových církevních zákonů byl však po duchovních vyžadován slib věrnosti republice, který se začal skládat od ledna 1950. Pokud kněz odmítl, nesměl svůj úřad legálně vykonávat a stát tak měl k dispozici prostředek, jak s nepohodlnými duchovními libovolně manipulovat. Toto opatření se vztahovalo také na nejvyšší církevní hodnostáře, tedy na diecézní biskupy a apoštolské administrátory. Biskup Hlouch však ke složení slibu nebyl zpočátku vyvolán, protože jeho aktivity vyvolávaly nelibost komunistických orgánů.

¹¹ Archiv bezpečnostních složek Praha, Fond 215, Sign. 215-74-91, telefonogram od Krajského velitelství StB Banská Bystrica o událostech v obci Banůch v okrese Brezno, 22. 6. 1949.

Biskup Hlouch se totiž jasně vymezil zejména proti rozkolnickým akcím v rámci prorežimní Katolické akce i proti hrubým omezováním vnitřního života církve.¹² Pod vlivem událostí, které na něj doléhaly, se dokonce začal stavět vůči stranickému postupu v církevních záležitostech mnohem radikálněji než Beran. V červnu 1949 dokonce žádal správce vatikánské nunciatury Gennara Verolina, aby rozhodl o exkomunikaci osmi předpokládaných funkcionářů Katolické akce. Z tohoto důvodu vedení KSČ rozhodlo, že v přípravném výboru nebude žádný kněz.¹³ Pro Hloucha, stejně jako pro ostatní biskupy, začala v této době i životní etapa fyzické nesvobody. Izolace biskupů v podstatě započala již v květnu 1949, v polovině června byly zostřeny podmínky internace arcibiskupa Berana a v srpnu u Matochy. Znemožnění výkonu úřadu se týkalo i biskupa Trochty. Na jaře 1950 dopadla tato opatření také na brněnského biskupa Skoupého a ve stejné době byl držen v izolaci od svých věřících a omezován ve výkonu liturgické i pastorační služby rovněž biskup Hlouch.¹⁴ Úředníci Státního úřadu pro věci církevní požadovali, aby byl Hlouch internován stejně jako arcibiskup Beran, který byl již držen na místech mimo arcidiecézi. Stížností na postoje Hloucha přibývalo, ale teprve v květnu 1952 byl držen v internaci, a to na několika místech mimo svou diecézi.

Ve stejné době, kdy rostl perzekuční tlak proti biskupu Hlouchovi, se zostřila celková situace v církvi. V rámci akce K a akce R, která probíhá od dubna 1950, jsou po celé zemi internovány tisíce řeholníků a řeholnic a činnost řádů jako významného segmentu církevního života je fakticky zahrnuta do ilegality. Zrušeny byly teologické fakulty, diecézní a řádová učiliště, jedinou povolenou vzdělávací institucí je bohoslovecká fakulta v Litoměřicích, která však byla zcela pod kontrolou komunistických orgánů. Přerušeny byly také diplomatické vztahy s Vatikánem. V březnu 1950 byl správce pražské nunciatury Verolino ze země vypovězen a jeho nástupcům již nebyla udělena vstupní víza. Ve vězeních se ocitli kněží, příslušníci řeholních komunit i aktivní laici.¹⁵

¹² KAPLAN, *Stát a církev v Československu 1948–1953*, s. 73.

¹³ Václav VAŠKO, *Dům na skále: Církev bojující (1950 – květen 1960)*, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, s. 314.

¹⁴ Zdeněk DEMEL, *Pod dohledem církevních tajemníků: Omezování činnosti katolické církve v Československu 1945–1989 na příkladu jihočeského regionu*, Brno: CDK, 2008, s. 151.

¹⁵ Z řady titulů věnujících se příběhu pronásledování katolické církve v době 50. let v Československu připomínám například syntetické zpracování z pera katolického

Katolická církev byla tedy po zásazích v prvních letech po převzetí moci komunisty fakticky ochromená, přesto však dokázala například v okamžiku uvolnění dozoru nad církví v roce 1956 navzdory předchozím represivním opatřením mobilizovat síly a prokázat schopnost revitalizace. Od března 1956 vykazují úřady stoupající účast na různých náboženských obřadech, zejména náboženských poutích, které znovu, podobně jako mnohokrát v minulosti, slouží jako faktor pro integraci a mobilizaci širokých kruhů věřících a pro jejich vnější i vnitřní identifikaci s církví.¹⁶ Protikomunistické povstání v Maďarsku na podzim 1956 však vyvolalo v režimních představitelích strach a dozor nad církvemi se poté znovu zostřil.

4. UVOLNĚNÍ BISKUPSKÉ INTERNACE V PRVNÍ POLOVINĚ 60. LET

Teprve na začátku 60. let se začala situace na poli vztahu církve a státu alespoň částečně měnit. Režim se snažil od začátku 60. let dosáhnout změny v náboženských poměrech nejen za použití násilných kroků a zatýkáním katolických aktivistů, ale i postupnou změnou hodnotové orientace a důrazem na materiální styl života a potlačení jeho duchovního rozměru. Toto období bylo charakteristické postupným propuštěním vězňů odpůrců režimu v několika vlnách po prezidentských amnestiích v roce 1960 a 1963. Tyto důrazy v politice pochopitelně souvisí i s příchodem Jana XXIII. do čela katolické církve v říjnu 1958, který vyhlásil program dialogu i mezi světovými soustavami, aby se posílil pokoj ve světě. Tento postoj papeže je pak v socialistických zemích interpretován jako snaha o nalezení konsensu za účelem mírové spolupráce kapitalistické a socialistické soustavy v podmínkách rozděleného světa, která zabrání tomu, aby se na planetě rozhořel válečný požár.¹⁷ Vatikán

aktivisty Václava Vaška (Václav Vaško, *Dům na skále*, sv. 1–3, Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2004–2008).

¹⁶ Národní archiv Praha, SÚC, Karton 3, Současné otázky církevní politiky po XX. sjezdu, 1956.

¹⁷ Tento výklad východní vatikánské politiky přetrvával i v pozdějším období, a to v éře pontifikátu Pavla VI., což například potvrzují zprávy východoněmeckého ministerstva zahraničí o jednání s vysokými vatikánskými činiteli v 70. letech. Srov. PA AA Berlin, MfAA, C 160/77, Zu den Beziehungen DDR-Vatikan, Vermerk über ein Treffen des Genossen Botschafter Gysi mit Staatssekretär Casaroli vom Vatikan am 10. Juli 1974; Berlin 12. 7 1974.

se tak snažil dát najevo zájem o zahájení jednání s československou vládou již v průběhu Druhého vatikánského koncilu, když byl o zprostředkování požádán nitranský biskup Nécsey, který se ho účastnil jako člen československé delegace. Byl požádán, aby předal vatikánský návrh, ve kterém vatikánský státní sekretariát vyjadřoval ochotu o zlepšení církevních a náboženských poměrů v Československu.¹⁸ První jednání se uskutečnila na jaře 1963. Nastartovaný proces diplomatických vyjednávání mezi Svatým stolcem a Československem byl velice komplikovaný a odrážel různé taktické manévry protagonistů jednání na obou stranách. Odehrával se v atmosféře jistého politického tání. Jeho průvodními znaky byly například rehabilitace odsouzených funkcionářů KSČ a spontánního očekávání společenských změn, které však zatím neústilo do podstatnějších korektur politického systému. Pokud se jedná o první jednání, lze jednoznačně říci, že směřovala zejména k uvolnění podmínek, v nichž se nacházeli internovaní biskupové. Jako první byl propuštěn z internace právě Josef Hlouch. Tato otázka byla však definitivně vyřešena na podzim 1963, kdy internace zbývajících biskupů, tedy Berana a Skoupého, skončila poté, co složili slib věrnosti. Josef Hlouch však dal v rozhovoru najevo, že by rozhodně neměl v úmyslu odejít do penze a chce se věnovat i nadále církevním aktivitám.¹⁹ Biskupové však byli i po propuštění z internace považováni za soukromé osoby a nebyl jim v podstatě umožněn svobodný pobyt ani možnost volného setkávání se s kněžími a dalšími církevními představiteli.²⁰ Papežští diplomaté současně usilovali o zmírnění státního tlaku proti katolické církvi a uvolnění státního dozoru. Vatikánští představitelé dokonce v této době navrhovali i možnost opětovného ekonomického osamostatnění katolické církve. Všechny návrhy na zlepšení pozice katolické církve ovšem byly ze strany režimu odmítnuty, a tak jediným viditelným výsledkem této fáze jednání byla možnost vycestování arcibiskupa Josefa Berana k převzetí kardinálské hodnosti do Říma v únoru 1965 a obsazení vedení pražské arcidiecéze apoštolským administrátorem Františkem Tomáškem. Josef Hlouch v této době žil většinou v Koclířově u Svitav, kde pracoval na duchovních textech.

¹⁸ DEMEL, *Pod dohledem církevních tajemníků*, s. 92.

¹⁹ Národní archiv Praha, Ministerstvo školství a kultury, odbor pro věci církevní (1956–1968), Karton 16, vyjádření biskupa Hloucha, říjen 1963.

²⁰ Národní archiv Praha, Ministerstvo školství a kultury, odbor pro věci církevní (1956–1968), Karton 16, zpráva o propuštění biskupů z internace, 5. 10. 1963.

5. OD PRAŽSKÉHO JARA AŽ K POČÁTKŮM NORMALIZACE (1968–1972)

Podstatnou změnu ve vývoji poměrů mezi církví a státem, který zasahuje i do života Josefa Hloucha, přináší až politické uvolnění na jaře 1968. Prvním viditelným krokem bylo rozpuštění kolaborantské organizace Mírové hnutí katolického duchovenstva. Výměny proběhly i ve státních institucích, dohlížejících na činnost církví. Z ilegality vystoupili členové mužských řeholí, ženské řády dostaly omezenou možnost přijímat nové členky, v červenci bylo schváleno obnovení řeckokatolické církve. Období Pražského jara charakterizuje i výrazná snaha vnášet myšlenky Druhého vatikánského koncilu do obnovované místní církve. Nástrojem k seznámení katolické veřejnosti v komunistickém Československu s koncilními podněty se mělo stát Dílo koncilové obnovy založené v květnu 1968 na Velehradě, v němž aktivně spolupracují biskupové, kněží i laici. Josefa Hloucha se pochopitelně bezprostředně dotklo udělení státního souhlasu k opětovnému převzetí správy českobudějovické diecéze, které obdržel v květnu 1968 a na jehož základě se také fakticky opětovně biskupských povinností ujal 9. června 1968. Na jaře 1968 se společně s ním výkonu funkce ujal také biskup Skoupý a později i litoměřický biskup Štěpán Trochta. V Českých Budějovicích se rozvinulo s příchodem biskupa množství aktivit, pořádaly se charitativní akce, duchovní cvičení a také řada akcí pro mládež, na niž se soustředila pastorační pozornost. Dokladem oživení církevního života byl i nárůst přihlášek na vyučování náboženství o pět tisíc žáků, než tomu bylo ve školním roce 1967–1968.²¹ Přes všeobecné politické uvolnění nebylo postavení církve jednoduché a dosavadní dozor se uvolňoval jen pozvolna. Při počínajících jednáních bylo žádáno omezení zásahů státu do rozhodování církevních představitelů. Základními pravomocemi měl disponovat biskup, nikoli církevní tajemník.²² Jednání se však vlekla a mnoho otázek zůstalo nedořešeno a otevřeno. Stále byla pastorace omezena jen do zdí kostelů a nesměla se pohybovat ve veřejném prostoru (byly stále omezovány průvody ke svátku Božího Těla) a s nedůvěrou stranická a státní místa sledovala i mimořádné zapojení laiků do činnosti různých společenství. Přímá jednání ordinářů s prezidentem republiky Ludví-

²¹ Stanislava Vodičková, „Čím větší tlak, tím kvalitnější, co odolá: Kardinál ve střetu s komunistickou diktaturou,“ *Paměť a dějiny* 7, č. 4 (2012): 92.

²² Národní archiv, fond ÚV KSČ, Kancelář Gustava Husáka, karton 788, Církev, záznam jednání místopředsedy vlády ČSSR G. Husáka s církevními hodnostáři, duben 1968.

kem Svobodou o řešení vztahů mezi církví a státem se kromě toho přes mnohé urgencye uskutečnila až 19. srpna 1968. O dva dny později byla zahájena invaze vojsk Varšavské smlouvy, která znamená postupný konec demokratizačního procesu a opětovný nástup autoritativnějších sil do mocenských struktur.

Po srpnové invazi se Hlouch připojil také k protestům, stejně jako ostatní církevní hodnostáři. Zbytek jeho diecézního působení se však již odehrával v atmosféře vzrůstajícího pookupačního morálního marasmu a opětovného utužování dozoru nad církvemi. Tento tlak byl spojen rovněž s novou vlnou ateistické propagandy a měl v atmosféře apatie a duševního úpadku po sovětské okupaci mnohem větší úspěch než v předchozím období komunistické vlády.²³ Nástup nového vedení znamenal další mravní devastaci národa, pramenící z nutnosti přizpůsobit se novým poměrům, s nimiž však mnozí vnitřně nesouhlasili, ale navenek se od nich vyžadovala loajalita a podpora. Normalizační garnitura komunistických funkcionářů pochopitelně odmítala jakékoli projevy vstřícnosti k církevním požadavkům. Stranické aktivity například doporučovaly razantní omezení poutních slavností, které byly ještě na počátku 70. let často navštěvovány ve větší míře než oficiální režimní akce, například mírové slavnosti.²⁴

Normalizační praxe také soustavně znemožňovala i jakoukoli soustavnou činnost biskupů k zabezpečení pastoračních aktivit, zejména v opětovném odmítání státního souhlasu ve snaze zabezpečit diecézi schopnými duchovními, kteří budou dobře vykonávat své kněžské poslání. Na tato omezení narazil pochopitelně i Josef Hlouch.²⁵ Poslední roky Hlouchova života až do jeho smrti 10. června 1972 poznamenala jasná dominance státních a stranických orgánů, kdy se církev znovu ocitla v defenzívě, vystavená silnému vnějšímu tlaku. Po smrti dalších biskupů, Karla Skoupého v Brně 22. února 1972 a Štěpána Trochty v Litoměřicích 6. dubna 1974, zůstaly znovu biskupské stolce v českých zemích z velké části neobsazeny. Jednání s Vatikánem o této otázce však

²³ Detailní pohled na církevní politiku v době normalizace srov. Jaroslav CUHRA, *Církevní politika KSČ a státu v letech 1969–1972*, Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1999.

²⁴ Například okresní mírová slavnost ve Žďáru nad Sázavou měla v květnu 1971 malou účast a „orgánům činilo veliké potíže zajistit autobusy pro svoz účastníků ze vzdálených míst,“ zatímco mariánská pouť na Zelenou Horu byla hojně navštěvena. Srov. Národní archiv Praha, fond ÚV KSČ, Kancelář Gustava Husáka, karton 296, zpráva o jednání ideologických tajemníků Jihomoravského kraje 16. a 17. 6. 1971.

²⁵ DEMEL, *Pod dohledem církevních tajemníků*, s. 175–176.

končila velice sporným výsledkem.²⁶ Komunistické orgány chtěly navíc znovu využít ochotu části duchovních ke spolupráci a použít je k nátlaku a oslabení církve zevnitř. Proto vzniklo na počátku 70. let Sdružení katolických duchovních *Pacem in terris*, které se mělo podle představ komunistických funkcionářů, deklarovaných již v počátcích tzv. normalizace, jasně oddělit od předchozího mírového hnutí.²⁷

Na počátku 70. let navíc stát stupňoval zásahy do církevního života, což například dokládá bezmoc kardinála Tomáška při oslavách milénia založení pražské diecéze v roce 1973. V důsledku mocenských zásahů se totiž omezily pouze na Prahu a jejich program byl výrazně redukován.

Josef Hlouch představuje zajímavou postavu, pohybující se v nelehkých souřadnicích života i díla, narysovaných dramatickými zvraty 20. století. Současně ztělesňuje typologicky zajímavou postavu českého kněze, jehož duchovní dráha se začíná odvíjet v nové zkušenosti hledání církevní identity po skončení války a vzniku československého státu, což jsou v Československu fenomény znamenající primárně konec austrokatolického úzkého provázání státu a církve a iniciaci snah o oslabení vlivu katolické církve ve veřejném prostoru. Cíl Hlouchova spirituálního snažení v meziválečném období je možné označit jako obnovu váhy a vlivu českého katolicismu prostřednictvím zlepšení vzdělanosti a intelektuálního potenciálu mezi duchovními i laiky. Hlouch současně patřil k zastáncům a propagátorům moderních forem pastoračního působení církve. Inspiroval se přitom především programem Katolické akce, který prezentoval papež Pius XI. s cílem dosáhnout ofenzivnějšího pojetí církevní obnovy. Ta se měla odehrávat pod heslem renovace symbolické vlády Krista nad světem. Papež vyzýval za tímto účelem k daleko razantnějšímu, a současně však i spirituálněji podloženému vystupování církve v různých společenských sférách. Duchovní i inte-

²⁶ V souvislosti se svěcením nových biskupů na jaře 1973 totiž mocenské struktury dbaly s předstihem na to, aby byla účast duchovenstva i věřících na těchto obřadech eliminována na minimum, aby „svěcení nových biskupů se nestalo zbytečně velkou církevní manifestací katolicismu a bylo pouze nezbytnou vnitrocírkevní záležitostí.“ Srov. Národní archiv, fond ÚV KSČ, Kancelář Gustava Husáka, karton 296, Církev, Zpráva o zajišťování úkolů, které vyplývají z usnesení PÚV KSČ ze dne 5. ledna 1973 v souvislosti se svěcením římskokatolických biskupů. Očekávání, spojená s biskupskými jmenováními však byla pro značnou část věřících zklamáním, protože dva ze čtyř jmenovaných biskupů měli úzké vazby na kolaborantské kněžské kruhy.

²⁷ Národní archiv Praha, fond ÚV KSČ, Kancelář Gustava Husáka, karton 296, Církev, Zpráva pro prvního tajemníka ÚV KSČ dr. G. Husáka k některým otázkám římskokatolické církve, podzim 1969.

lektuální schopnosti, které Hlouch projevil v meziválečném období, jsou také důvodem a motivem jeho jmenování do biskupského úřadu v Českých Budějovicích. Nástup dalších podobných osobností, jako je Hlouch, do vysokých církevních pozic po roce 1945 je možné chápat jako pokus o fruktifikaci předválečného úsilí o změnu církevních diskursů i po skončení nacistické okupace. Jeho působení, stejně jako dalších biskupů, je však již ovlivněno výraznou měrou politickými střety s komunistickou mocí, prosazující linií, vedoucí k důsledné eliminaci katolické církve jako zdroje potenciaálního ideového odporu vůči poúnorové ideologii a společenským poměrům. Na osudech Josefa Hloucha v prvních letech komunistické vlády lze dobře vysledovat názorovou pestrost v rámci biskupského sboru v reakci na rychlé transformace situace. Nejprve si Hlouch získával pověst „pokrokového kněze“, aby pod dalším vlivem událostí přešel velmi rychle na radikální stanoviska vůči proticírkevním praktikám ze strany KSČ, což vedlo nejprve k izolaci uvnitř diecéze a posléze i k internaci mimo ni. Hlouch se snažil vždy během svého života věrně hájit církevní postoje a prosazovat prohloubení osobní zbožnosti a morálky v individuálním životě jednotlivce, jež se mělo pak přenést na církevní společenství. Nebyl tedy prototypem kněze, jenž by se chtěl výrazněji veřejně angažovat, ale jeho činnost vyplývala spíše z duchovně motivované odpovědi na dobu, v níž se nacházel. Etapu komunistického pronásledování církve se rovněž snažil recipovat z mystického pohledu. Poté, co se během Pražského jara znovu vrátil do diecéze, vyjadřoval se v kajících zamyšleních k roli křesťanů v prvních dvaceti letech komunistické nesvobody, přičemž poukazoval otevřeně na selhání kněží i laiků. Primárně se však ve svých úvahách soustředil na to, jaké dopady měla morální devastace za komunistického režimu na rodiny a společnost.²⁸ Po srpnové okupaci 1968 je pak Josef Hlouch konfrontován s nástupem normalizace a dalším omezováním církevních aktivit ze strany stranického a státního aparátu. Jsem přesvědčen, že je velmi potřebné si takové osobnosti nejen z církevního života připomínat, důkladně analyzovat jejich životní peripetie v širších kontextech doby, která je ovlivňovala, a současně v nich hledat možné inspirace použitelné i do současnosti.

²⁸ Srov. „Adorace v předvečer sjezdu DKO,“ in *Katolické noviny* 20, č. 21, 26. 5. 1968, s. 1–2; „Při návratu do diecéze: Promluva českobudějovického biskupa dr. J. Hloucha v Katedrále 9. VI. 1968,“ in *Katolické noviny* 20, č. 24, 16. 6. 1968, s. 1–2.

Religious and Political Context in Josef Hlouch's life

Key words: 20th century; Church history; Catholicism; Persecution; Communism

Abstract: This study deals with the life story of Bishop Joseph Hlouch in the context of the dramatic political, social and religious changes of the 20th century – during the interwar Czechoslovak Republic, in the post-war period and during the existence of the Communist regime from its takeover in 1948 to the period of “normalization” after the Warsaw Pact invasion.

Doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D.
Historický ústav AV ČR
Prosecká 76
190 00 Praha 9